

«МИ МОГЛИ Б ОБІЙТИСЯ БЕЗ НІМЦІВ»: ДОСВІД ПОЛЬОВОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядається реакція респондентів на задані їм запитання у межах опитування на тему: «Етнонаціональна ідентичність німців на сучасному етапі». Особливу увагу звернено на якість відповідей респондентів та проблеми, з котрими автор стикнулася під час дослідження.

Ключові слова: німці, опитування, респонденти, Німеччина, метод, реакція.

Одним із основних та найважливіших видів і методів збору інформації для етнографа в польових умовах є проведення усного опитування за заздалегідь розробленим запитальником¹. Проблема організації та розробки методики польових досліджень з етнографії присвячують свою увагу багато сучасних науковців, серед яких: О. Ю. Бріцина², М. С. Глушко³, О. Боряк⁴. Докладні рекомендації стосовно методики проведення етнографічних експедицій можна знайти і у працях Г. Г. Громова⁵ та М. Н. Шмельової⁶.

Враховуючи специфіку нашого дослідження, ми провели власні експедиційні дослідження. Опитування проводилося у ФРН, землі Північний Рейн-Вестфалія, місті Бонн на тему: «Етнонаціональна ідентичність німців на сучасному етапі». Воно проводилося у два етапи: під час першого етапу загалом було опитано 100 респондентів, серед яких – 60 жінок та 40 чоловіків віком від 13 до 79 років. Перший етап опитування складався із двох фаз: за період з 03.01.2012 по 08.01.2012 – опитано 41 особу; за період з 27.07.2012 по 13.08.2012 – опитано 59 осіб. Під час вибору респондентів на вулицях м. Бонн автор намагалася надавати перевагу етнічним німцям, проте для порівняння автором роботи було опитано 6 німців іноземного походження. Тематика запитань першого етапу опитування стосувалася самосвідомості німців, їх ставлення до іноземців, котрі проживають в Німеччині і їхніх дітей, ставлення до політики мультикультуралізму та нинішньої влади. Також автора роботи цікавило, що означає для сучасних німців слово батьківщина, чи гордяться німці своєю країною і як вони оцінюють своє майбутнє; під час другого етапу було опитано 50 респондентів – 32 жінок та 18 чоловіків віком від 14 до 77 років. Другий етап опитування проходив з 27.07.2013 по 31.07.2013. При виборі респондентів автор знову намагалася надавати перевагу етнічним німцям. На першому етапі опитування автор часто стикалася із недостатньою обізнаністю респондентів у темі опитування, тому тематика запитань другого етапу включала питання стосовно розуміння респондентами таких термінів як: «ідентичність», «національна ідентичність» та «німецька національна ідентичність». Автора також цікавило чим Німеччина є для її громадян, яке ставлення німців до об'єднання Німеччини 1990 року, чи святкують вони 3 жовтня – День німецької єдності, чи важливе для них об'єднання німецької нації та взагалі подальше існування німецького етносу.

Беручи до уваги, що багатьом німцям притаманні такі риси, як скутість, закритість, скритність, цінування часу та пунктуальність, а також те, що це жителі міста – автор була вимушена скласти дуже короткий запитальник, що містив 10 питань. Крім цього, враховуючи особливий історичний досвід німецького народу та, з огляду на табуїзованість тематики опитування для сучасних німців, для заохочення респондентів до участі у опитуванні й заради зменшення незручності при обговоренні делікатних питань, опитування довелося проводити анонімно.

Кожен конкретний респондент вимагає від етнологів індивідуального підходу у спілкуванні з ним. Деякі респонденти легко ідуть на контакт та надають багато інформації, інші – ні. З кимось можна говорити відвертіше, з кимось це не вдається, а когось навіть треба зацікавити

матеріально. Зокрема під час першого етапу дослідження автор була вимушена заплатити одній респондентці три євро за участь у опитуванні⁷. Варто також зазначити, що результативність дослідження великою мірою залежить і від уміння етнографа привернути до себе респондента, розговорити його, зацікавити та, що не менш важливо, не відлякати. Як зауважує М. С. Глушко, вчений має досягти соціально-психологічної взаємодії з кожним окремим респондентом⁸.

Для проведення опитування обиралися людні місця на вулиці, зокрема, парки та центральна частина міста. Тому на нього здійснювали вплив пора року та погодні умови. Перша фаза першого етапу опитування проходила у січні 2012 року на завжди людній прощі м. Бонн – Мюнстерплатц (Münsterplatz) та сусідніх їй вулицях. Оскільки це була зима, автору було дуже складно отримати згоду респондентів. Вдалося опитати лише невелику їх кількість (41 особу). Влітку (у липні 2012 року), під час другої фази першого етапу, було опитано значно більшу кількість респондентів – 59 осіб. У пошуках потенційних респондентів, автор була вимушена змінити місце опитування на парк поблизу головного корпусу Боннського університету (Hauptgebäude Universität Bonn) та академічного художнього музею (Akademisches Kunstmuseum). Другий етап опитування проводився там само влітку 2013 року, у ньому взяло участь 50 респондентів.

Під час проведення свого дослідження автор очікувано стикнулася із низкою проблем та незручностей, серед яких варто виділити основні: табуїзованість даної тематики в Німеччині, як наслідок, автором помічена певна нещирість відповідей респондентів на деякі запитання; побоювання того факту, що розмова буде записуватись на диктофон; важкість запитань для пересічного німця (складність з точки зору психологічного навантаження заданих автором запитань, як у ментальному (зважаючи на історичний досвід німецького народу та сучасні тенденції), так і у побутовому вимірі (проживання у країні значної кількості іноземців)); небажання говорити на деякі особливо делікатні для сучасних німців теми.

Варто зазначити, що ще до початку опитування автор усвідомлювала, що досягти відвертості у розмові із респондентами буде дуже складно, адже і до сьогодні ця тематика є дуже делікатною темою для німців, подекуди навіть табуїваною. Небажання приймати участь в опитуванні було помітне і серед багатьох респондентів, котрі на нього погодились. Зокрема – перед згодою на участь у опитуванні автор часто чула фразу «Добре, у тебе є час, поки я допаляю цю цигарку».

Відповіді багатьох респондентів на найпроблемніші питання («Ваше ставлення до іноземців?» та «Ваше ставлення до мультикультуралізму?») – сухі, лаконічні та короткі. Це може бути пов'язано як із нещирістю у відповідях, так і з тим, що респонденти не замислюючись повторювали почуте по телебаченню чи прочитане у газетах, або – справді погоджуються із надиктованими їм нормами. Крім цього, варто враховувати, що відверто говорити німцям про іноземців із іноземкою досить складно.

Зауважимо, що незважаючи на те, що автор представлялася респондентам як студентка з України, її все одно сприймали за студентку Боннського університету чи іншого навчального закладу Німеччини. Це, з одного боку, допомогло автору в досягненні згоди на опитування, проте і частково заважало респондентам відверто говорити на тему ставлення до проживання іноземців у країні. Під час першого етапу опитування найвідвертішими та найщирішими у своїх відповідях на цю тему були двоє молодих дівчат⁹. Вони наголосили на існуванні важливих проблем мультикультурної реальності: конфлікти на етнорелігійному та етнокультурному ґрунті, нетерпимість з боку мігрантів по відношенню до німців, що часом межує з відвертим расизмом: *«Бо тоді в мене була досить бліда шкіра, тобто, я була зовсім біла, певним чином... Яюсь, не знаю чому, але, я вважаю, воно не так уже і виділялося, але чомусь кожен мав мене, певним чином, за це спитати. Люди, котрих я зовсім не знала, підходили тоді до мене і це були тоді... Добре, це було і через те, що ми тоді вчилися в такій школі, де була більшість іноземців і майже не було німців, але самі німці теж ніколи нічого не казали, бо і навіщо. Тобто, я сама цього не розуміла і я тоді визнала, що я не вірю в жодну релігію, але це ж не означає, що я роблю якусь релігію поганою. Я визнаю коли люди вірять у якусь релігію, чи щось таке, але тоді треба і мене визнати, що я ні в що не вірю. Але більшість цього не розуміла і тому наді мною постійно через це знущалися»*¹⁰. Респондентки нарікали і на нелояльність частини мігрантів до німецької держави: *«... Німеччина таке лайно, ти лайно,*

бо ти німкеня», і потім вони мене тут також били і таке інше. Це було справді кепсько, але, взагалі-то, я даю кожній людині шанс, бо, взагалі-то, це зовсім не важливо з якої країни ти походиш, бо «азіси» є..., тобто, (сміється) правопорушники є і в Німеччині, а не лише там. Інколи просто помітно, мушу на жаль сказати, що серед них багато іноземців і, але загалом я даю кожній людині шанс, так»¹¹.

Під час свого дослідження автор помітила, що тема опитування викликає у німців не лише незручність, а і відвертий страх. Багато потенційних респондентів відмовило автору в участі після того, як ознайомилися із темою опитування або почувши, що запис на диктофон - це обов'язкова умова. Поєднання в одному реченні таких термінів, як «німецький народ», «етнічне», «національне» – відверто лякає сучасних німців: «Хто видумує такі запитання? З етнологічної точки зору, німецький народ? Це різкі терміни (нім. «krasse Begriffe» – різкі, які впадають в очі, яскраві, крикливі¹², дуже екстремальні¹³ терміни – О. Т.), хо, хо, хо...» (здивовано сміється)¹⁴. Окремі німці проявили і певний острах та необізнаність в уявленні про таку науку як етнологія – перед початком опитування автору доводилося роз'яснювати, що етнологія не має нічого спільного з расизмом, а вивчення окремих народів та етносів є цілком нормальною науковою проблематикою.

Скептично німці ставляться і до таких термінів як: «нація», «німець», а особливо «етнічний німець». Як зауважив один із респондентів: (задумується, зітхає, сміється) «Хто такий німець, чи не так? Тобто, якщо виходити з того, що німець це той хто тут народився тоді це так, це просто факт, чи не так, а якщо хтось відчуває себе німцем, що таке відчуття? Що таке німецьке відчуття? Я цього не знаю. Я б не міг це сказати. Це все лише задані схеми в кінцевому рахунку. Я не можу дати конкретну відповідь на це»¹⁵. Можна припустити, що подібний скептицизм значною мірою пов'язаний із офіційною державною політикою.

Дійсно, в сучасному глобалізованому світі, з пануючою в Німеччині політикою мультикультуралізму та таким історичним досвідом як у німців, пересічному громадянину важко говорити про етнічне та національне. Адже це одразу оцінюється як прояв расизму чи ксенофобії. Як наслідок, на запитання «Чи важливе для Вас об'єднання німецької нації?» – отримуємо відповідь: «Ні, що таке німецька нація?»¹⁶. Респонденти також часто наголошували, що німецьке населення здавна було етнічно неоднорідним, і зараз уже важко говорити про «етнічного німця»: « Я взагалі не знаю чи німці з етнологічної точки зору взагалі колись існували і ще існують, бо просто це завжди було імміграційне суспільство»¹⁷. Погоджуючись із тим, що стовідсотково етнічних німців зараз шукати немає сенсу, зауважимо, що суть проблем німецького мультикультурного суспільства лежить не стільки у відсотковому відношенні етнічних німців серед населення Німеччини, скільки у менталітеті її громадян, різниці між їх культурами та ціннісними орієнтаціями.

Під час опитування респонденти часто нарікали автору на те, що запитання надто складні для них: «Це важко! Чому Ви ставите такі важкі запитання?»¹⁸. Тематика запитань виявилась надто неочікуваною для пересічних німців: «Такі складні запитання, я аж ніяк не очікував такого»¹⁹. Крім цього частина респондентів у розмові визнала, що ніколи не задумувалась над такими питаннями, як: «Що значить для Вас Німеччина?», «Що таке батьківщина? Що саме означає для Вас це слово?», «Чи важливе для Вас існування німців?», «Як, на Вашу думку, виглядає майбутнє німців?» і т. д.

Невідомою для багатьох респондентів виявилась і активно обговорювана у німецькій пресі інформація про демографічну кризу, а головне – про її ймовірні наслідки. Реакцією значної кількості респондентів було щире здивування з цього приводу. Під час другого етапу опитування автор вдалася до певного роду провокації по відношенню до тих респондентів, котрі відповіли, що для них неважливе існування німців. Навмисне вдавшись до гіперболізації, їм було задано дуже різке запитання: «Чи не було б Вам шкода якщо б німці вимерли через сто років?». Відповіді окремих респондентів потребують повного цитування: «(задумується) Ну, маячня. Це відносно, чи... по суті ми можемо відмовитись від кожного народу, так. Якби кожен народ зник із Землі, колись зник..., уже ж зникали народи, так. Це так, інколи, кожен пару сотень років, кожен пару тисяч років, зникають, деякі вимирають і таке інше, тобто, я не настільки божевільний, щоб казати: німці мають тут і надалі..., якщо ми більше не є здатними до існування і з якихось причин вимеремо, тоді я дивлюся на це зовсім реалістично,

ну, добре. Звичайно, поки ми існуємо, і поки ми маємо сили я б мобілізував, я б кожному політику і кожному інтелектуалу порадив би, мобілізуйтеся, майте, народжуйте більше дітей, ми – німці не народжуємо дітей, ми вимремо, якщо будемо народжувати мало дітей, так. А кабаретисти, вони вже по телевізору ввечері кажуть: «Ідіть додому, лягайте в ліжку і робіть дітей, щоб німці не вимерли, так»²⁰. Неочікуваною для автора була відповідь і наступного респондента: «(задумується) ...то ми тоді справді приписуємо чи не приписуємо німцям здібності, котрі... є незамінними чи замінними для світу, чи не так... Ну, тоді я запитую себе: чи ми – німці суперлюди, що ми б не могли без них обійтись? Я маю на увазі, що існують і інші нації, котрі видають гарну продуктивність»²¹. Подив у автора викликало і ставлення даного респондента до цього питання: «...оскільки я особисто дітей не маю, то я не вважаю це сильно трагічним. Тобто, у мене з цього приводу, тобто, не вважаю це сильно трагічним. Все одно на Землі забагато людей і, я думаю, ми могли б обійтись без німців (сміється)»²².

Серед респондентів, котрим неважливе подальше існування німців, окремою групою варто виділити і тих, хто, послуговуючись нормами політики мультикультуралізму, наголосив, що зникнення німців з історичної арени неможливе, адже сьогодні у поняття німець вкладають вже зовсім не етнічні характеристики: «... це просто залежить від того, що ти уявляєш під словом «німець», так, на сьогодні «німець» уже означає таку собі суміш багатьох різних культур і тому, старші люди бачать у цьому, що німці повільно зникають, я (неможливо розібрати) скоріше дивлюся на це так, що німецьке розвивається далі, стає трохи цікавішим та різноманітнішим, і тому воно просто не може вимерти, допоки б вся Німеччина якимось чином не зникла»²³. Під впливом ідей мультикультуралізму деякі сучасні німці схильні розрізняти поняття «етнічний німець» та «німецька культура». Вони стали вважати, що ці поняття є мало пов'язаними, а зникнення або змішування етнічних німців із представниками інших етносів та культур не призведе до занепаду власне німецької культури. Значна кількість опитаних, при явному схвалюванні стирання міжетнічних рамок та прагненні до набуття європейської ідентичності, наголошують, що важливим для них є не німецький народ, а збереження німецької культури: «Так, це було б прикро, але, я маю на увазі, у кінцевому випадку через те, що ми маємо об'єднану Європу і, що усе все більше йде до міжкультурного обміну, цього, в кінцевому рахунку, неможливо уникнути, і, я маю на увазі, якщо це так – тоді це вже так, і... Звичайно, те що стосується культури – це знову ж таки інша справа, тут мені було б шкода, якщо це все відійде на задній план і тоді забудеться, але, так»²⁴. Зауважимо, що повністю німецька культура може бути збереженою лише представниками німецького етносу, бо навіть успішно інтегровані іноземці та їх нащадки здатні передати наступним поколінням лише її частинку. При чому передана ними культура неминуче буде трансформована – нестиме часточку їх власної культури. Проте навіть цей симбіоз культур матиме переважаючу частку, а нею стане культура того етносу, котрий у своїй чисельності переважатиме інші. Зважаючи на невтішні демографічні тенденції, якщо ситуація з народжуваністю в країні не зазнає змін, майбутня Німеччина ризикує стати носієм, хоча і трансформованої, проте скоріше турецької культури²⁵.

Отже, складаючи запитальник для проведення опитування автор враховувала особливості своїх респондентів та намагалася уникнути дискомфорту для них. Проте тематика опитування та запитань очікувано виявилась дуже складною для німців. Тому уникнути таких проблем як: страх перед темою опитування, дискомфорт, нецирість та небажання спілкуватись на окремі теми – не зовсім вдалося. Найделікатнішими для сучасних німців є питання, пов'язані зі співжиттям із іноземцями, що проживають у країні, та їх нащадками. Оскільки утопія безпроблемного мультикультурного суспільства на практиці зазнала краху (а на думку німецької влади – гідної альтернативи суспільні науки ще не можуть надати), німці схильні до замовчування існуючих у суспільстві проблем. Як слушно зауважує В. Тимченко: «Проблеми нації у суспільстві замовчуються, зокрема табуїзований аналіз міграційної політики. Про ці теми можна говорити у кулуарах, не виносячи їх на загальне. Політики і науковці бояться спілкуватись з журналістами, а якщо і висловлюють відверто думки, то просять не називати їхніх імен»²⁶. Не дивно, що пересічні громадяни тим більше побоюються відверто висловлювати думки, особливо на диктофон.

Проте опитування стало достатньо результативним і все ж таки дало можливість охарактеризувати стан етнонаціональної ідентичності німців на сучасному етапі та звернути увагу

на проблемні аспекти, що побутують у сучасному німецькому суспільстві. Зокрема: проблема співжиття та взаємовідносин іноземців і їхніх нащадків із корінним населенням (титульним етносом); тенденція до втрати частиною німецького етносу власної етнонаціональної ідентичності і заміни її на незаплямовану, привабливу та сучасну європейську ідентичність; радикалізація окремої частини німців на фоні конфліктів із іноземцями; замовчування владою та суспільством існуючих проблем, що призводить до все більшого загострення ситуації, стаючи бомбою уповільненої дії.

¹ Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. Посібник. – Львів, 2008. – С. 89.

² Бріцина О. Українська усна традиційна проза: Питання текстології та виконавства. – К., 2006. – 400 с.

³ Глушко М. С. Вказ. праця.

⁴ Боряк О. Емпіричні дослідження як «ризик шкоди»: теорія та практика впровадження принципів етики польової роботи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2003/N5_6/Art10.html

⁵ Громов Г. Г. Методика этнографических экспедиций. – М., 1966. – 119 с.

⁶ Шмелева М. Н. Полевая работа и изучение современности // Сов. Этнография. – 1985. – С. 43–51.

⁷ Архівний рукописний фонд при кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету (далі – Архів КЕКІФ). – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 43. – Інтерв'ю № 43. – Арк. 6–10.

⁸ Глушко М.С. Вказ. праця – С. 89.

⁹ Архів КЕКІФ. – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 55–56. – Інтерв'ю № 55–56. – Арк. 70–87.

¹⁰ Там само. – Арк. 86–87.

¹¹ Там само. – Арк. 72.

¹² Мюллер В. Великий німецько-український словник. 4-те вид., випр. та доп. – К., 2012. – С. 390.

¹³ Langenscheidt. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache / hrsg. von Dieter Götz, Günther Haensch, Hans Wellmann. – Nördlingen: Langenscheidt KG, Berlin und München, 2008. – S. 650.

¹⁴ Архів КЕКІФ – Ф. 30. – П. 3. – Од. зб. 120. – Інтерв'ю № 32–34. – Арк. 127.

¹⁵ Там само. – П. 2. – Од. зб. 81. – Інтерв'ю № 81. – Арк. 216.

¹⁶ Там само. – П. 3. – Од. зб. 120. – Інтерв'ю № 32–34. – Арк. 125.

¹⁷ Там само. – Арк. 128.

¹⁸ Там само. – П. 2. – Од. зб. 47. – Інтерв'ю № 47. – Арк. 28

¹⁹ Там само. – П. 3. – Од. зб. 130. – Інтерв'ю № 47–48. – Арк. 160.

²⁰ Там само. – Од. зб. 111. – Інтерв'ю № 18. – Арк. 81–82.

²¹ Там само. – Од. зб. 110. – Інтерв'ю № 17. – Арк. 69.

²² Там само. – Од. зб. 128. – Інтерв'ю № 44. – Арк. 153.

²³ Там само. – Од. зб. 115. – Інтерв'ю № 23. – Арк. 95.

²⁴ Там само. – Од. зб. 106. – Інтерв'ю № 10–11. – Арк. 50.

²⁵ Трохименко О. Наслідки впливу міграційних та інтеграційних процесів на етнічну самосвідомість німців // The Caucasus. Economical and Social Analysis Journal of Southern Caucasus. – 2015. – Vol. 07. Issue 01. – С. 36.

²⁶ Тимченко В. Час націоналізму. Стратегія виживання у глобалізованому суспільстві. – К., 2013. – С. 136–137.

Статья посвящена реакции респондентов на заданные им вопросы в пределах опроса на тему: «Этнонациональная идентичность немцев на современном этапе». Особое внимание уделено качеству ответов респондентов и проблемам, с которыми автор столкнулась во время своего исследования.

Ключевые слова: немцы, опрос, респонденты, Германия, метод, реакция.

The article is devoted to the responses of the interviewees about topic «Ethnic and national identity of modern Germans». The main attention is paid to the quality of these responses and problems that the author was encountered during the interrogations.

Keywords: Germans, interview, respondents, Germany, methods, responses.